

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

У другій частині розділу 19-го праці О. Субтельного йдеться про історію проголошення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки та її об'єднання в січні 1919 р. з УНР; дипломатичну діяльність уряду ЗУНР, який добивався міжнародного визнання, зокрема на Паризькій мирній конференції; перипетії польсько-української війни та перехід після поразки в ній Української Галицької армії на територію Східної України. Характеризується також позиція представників білогвардійського табору в українському питанні, зміни в підходах більшовиків до своєї політики на Україні та розповідається про їх остаточну перемогу.

РОЗДІЛ 19

(Продовження)

Боротьба на Заході

Зазнавши в жовтні 1918 р., через 20 місяців після краху Російської імперії, нищівної поразки у війні, Австро-Угорська імперія почала розвалюватися. Та ще до того, як Габсбурги визнали цей факт, підлеглі їм народи, і серед них — західні українці, вже були готові до того, щоб створити свої власні, незалежні національні держави. Оскільки західні українці намагалися побудувати свою державу в Східній Галичині на руїнах імперії, що впала, і зустрічали при цьому жорстоку протидію, вони опинилися в ситуації, подібній до тієї, у якій перебували і їхні соратники на сході. Проте майже у всіх інших аспектах їхні державотворчі спроби дуже відрізнялися від зусиль східних українців.

Як і можна було чекати, поляки також заявили про свої права на Східну Галичину. Те, що сталося в результаті цього, являло собою зіткнення двох націй навколо певної території, а не було, як на сході, складною боротьбою між різними урядами, партіями й ідеологіями «за серця та уми людей». Можливо, через те, що австрійський конституціоналізм навчив поляків і західних українців поважати уряд і брати участь у його роботі, крах імперії не спричинився до соціально-економічного перевороту, хаосу, анархії та жорстокості, які мали місце на сході. Напрями дій українців і поляків у Східній Галичині були чітко визначені: втілення в життя національних цілей мало першочерговий характер, а розгляд соціально-економічних проблем відкладався на майбутнє. Польсько-український конфлікт був жорстоким, але таким, що не вийшов за прийняті рамки: у ньому здебільшого брали участь регулярні війська, які воювали в межах утворених фронтів і завдавали порівняно невеликих збитків цивільному населенню. По суті, це була перевірка сил 3,5-мільйонного населення українців Східної Галичини і 18-мільйонного населення поляків, що одночасно воювали проти чехів, німців і литовців, які також не бажали бути включеними до Польської держави.

Коли стало очевидним, що Австрія на порозі краху, парламентарі, керівники партій і церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6.

створили Українську Національну Раду, яка повинна була діяти як представницький український орган. Вони також оголосили про свій намір об'єднати всі західноукраїнські землі в одну територіально-державну цілісність, яка б певний час не мала чітко визначених відносин з тим, що залишилося від імперії Габсбургів. Тим часом поляки також приготувалися захопити Львів і Східну Галичину. Група молодих українських офіцерів на чолі з капітаном січових стрільців Вітовським, розчарувавшись повільними і суто законними діями Національної Ради, взяла справу в свої руки. У ніч на 31 жовтня вони спішно зібрали українських солдатів австрійських частин зі Львова та його передмість і захопили владу в місті. 1-го листопада його мешканці, прокинувшись, побачили, що на міській ратуші майорять українські прапори, що всі головні установи перебувають у руках українців, а плакати скрізь сповідають їх про те, що вони віднині — громадяни Української держави. Такі ж події відбулися і в інших місцях Східної Галичини.

Українське населення з ентузіазмом вітало події 1-го листопада. Євреї або визнали український суверенітет, або залишилися на нейтральних позиціях. Поляки ж, тільки-но опам'ятавшись від цього удару, відразу ж розгорнули активний опір, і між українськими збройними формуваннями та польською військовою організацією спалахнули жорстокі вуличні бої. На північно-західному напрямку, саме на кордоні між Східною Галичиною і Польщею, поляки захопили залізничний вузол Перемишль. На Буковині румунська армія захопила більшу частину її території, тимчасом як угорці зберегли свою владу в Закарпатті. Все ж значна частина Східної Галичини залишилася в руках українців, і вони продовжували роботу над створенням власної держави. 9 листопада, після того, як усі українські партії погодилися співробітничати в справі утворення уряду, було призначено тимчасову раду міністрів, або Генеральний Секретаріат, який очолив досвідчений парламентарій Кость Левицький. Через чотири дні нова держава була офіційно проголошена як Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Нищівного удару по щойно створеній державі було завдано 22 листопада 1918 р., коли 1400 українських солдатів — переважно молодих селянських хлопців, що погано орієнтувалися в місті з 200-тисячним населенням, не змогли підкріплення, і змушені були залишити Львів. У січні 1919 р. столицею уряду став Станіслав. Саме тут були зроблені перші реальні спроби створити дієздатний уряд і боездатну армію.

Більшу частину свого восьмимісячного перебування при владі ЗУНР правила 4-мільйонним населенням, близько 3 мільйонів якого становили українці. Вона оперативно замінила тимчасові органи влади повноправним урядовим апаратом. 22—26 листопада на територіях, що перебували під контролем українців, відбулися вибори до Української Народної Ради, яка налічувала 150 депутатських місць і повинна була діяти як представницький і законодавчий орган. За соціальним складом більшість делегатів належала до середніх селян, а меншість — в основному до духівництва та інтелігенції. З погляду ідеологічних позицій майже всі вони, навіть соціалісти, дотримувалися національно-ліберальної орієнтації. В етнічному відношенні Рада була майже повністю українською, бо поляки бойкотували вибори, а євреї та німці вирішили за краще не брати в них участі, щоб не бути втягнутими в українсько-польський конфлікт. Голова Ради Євген Петрушевич (юрист і колишній депутат Віденського парламенту) автоматично став президентом республіки.

На відміну від своїх східноукраїнських колег уряд ЗУНР незабаром запровадив місцеву адміністрацію. Останню було створено за старим австрійським зразком (галичани не вдалися до радикальних експериментів, які на сході були звичайною справою), а до її складу

входили українці і, дуже часто, професіонали польського походження. Західноукраїнська держава, хоч вона й була втягнута у жорстоку війну, змогла підтримувати стабільність і порядок на своїй території. І справді, надзвичайно швидке й ефективне запровадження адміністративного апарату було подвигом, який мало хто із східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України, міг повторити. Значною мірою це було наслідком лояльного ставлення галичан до суспільної організації, виховане в них у передвоєнні десятиліття.

Серед важливих законодавчих актів Національної Ради слід відзначити гарантованість усіх виборчих прав кожному громадянину держави та широкі гарантії забезпечення прав національних меншостей, включаючи їх право на одержання 30% депутатських мандатів у майбутньому парламенті. Ці кроки схвально зустрівало єврейське населення: переживши триденний погром, влаштований у Львові поляками після повторного захоплення міста, євреї виявили схильність до союзу з українцями. І справді, в західноукраїнській армії було створено всеєврейський військовий підрозділ. Уряд зовсім не приховував своїх намірів щодо шляхів розв'язання надзвичайно важливого аграрного питання: всі великі приватні земельні володіння, більшість яких належала полякам, підлягала експропріації та розподілу серед мало-земельних і безземельних селян. З самого початку стало зрозумілим, що ЗУНР об'єднається зі Східноукраїнською державою. 22 січня 1919 р. в Києві було проголошено акт об'єднання, який гарантував ЗУНР цілковиту автономію.

Можливо, найбільш вражаючим досягненням західноукраїнського уряду стало створення Української Галицької армії. На разючу відміну від східних українців, галичани швидко погодилися з необхідністю створення сильного, боєздатного регулярного війська. Більшість українців, які служили в австрійській армії, перебувала на італійському фронті і на той час ще не повернулася додому, що зумовило брак досвідчених солдатів. Однак загальна мобілізація дала оптимальні результати, і на початок весни армія налічувала понад 100 000 чол., з яких 40 000 були готові негайно виступити на фронт. Великі проблеми, проте, виникли з офіцерськими кадрами та військовим спорядженням. З причин соціального та економічного порядку частка офіцерів-українців була в австрійській армії непропорційно малою. Їх налічувалося лише 2 на кожну 1000 офіцерів. Для прикладу зазначимо, що кількість офіцерів-поляків становила 27 на 1000. Більше того, майже всі офіцери-українці належали до молодшого офіцерського складу. З цієї причини уряд ЗУНР звернувся до таких східних українців, як генерал Михайло Омелянович-Павленко, та кількох інших вищих офіцерів колишньої російської армії з пропозицією зайняти в галицьких збройних силах посади командуючого та працівників генерального штабу. Багато німецьких і австрійських офіцерів, які в той час не мали роботи, також були використані для заповнення вакансій. Проте більшість офіцерів були галичанами, і слід підкреслити, що в часи хаосу й соціальної напруженості між ними та їхніми солдатами існували незвичайно товариські стосунки — можливо, тому, що і офіцери, і солдати або були селянами, або нещодавно вийшли з цього класу. Військове спорядження діставали головним чином на австрійських складах або шляхом роззброєння сотень тисяч німецьких та австрійських військ з колишньої окупаційної армії на Україні, які масами рухалися додому через Галичину.

Польсько-українська війна

Цей конфлікт можна поділити на три періоди. Під час першого з них, який закінчився в лютому 1919 р., він, по суті, являв собою боротьбу між українською більшістю та польською меншістю у Східній Гали-

чині. Завдяки швидко й ефективно проведеній мобілізації українці здобули велику чисельну перевагу і примусили поляків зайняти оборону. Проте вміле керівництво, ефективна тактика і натхненна боротьба дала полякам можливість відбити повільні й незграбні атаки, підготовлені українським командуванням. У ході другого періоду, який зайняв березень, квітень і травень, війна переросла в конфлікт між українцями Галичини і безпосередньо збройними силами Польщі. Завдяки тому, що з Центральної Польщі у Східну Галичину були кинуті військові підкріплення, поляки здобули тут рішучу чисельну перевагу. Вирішальною подією тоді стало відрядження проти українців армії генерала Йозефа Галлера. Створена у Франції з військовополонених, вона налічувала 60 000 чол., була чудово споряджена і здебільшого перебувала під командою французьких офіцерів. Незважаючи на те, що Антанта відрядила її в Польщу для боротьби з більшовиками, поляки обрали для цієї армії інший маршрут — проти українців, твердячи, що всі українці і є більшовики або щось подібне до цього. Протягом квітня і травня поляки прорвали оточення української армії навколо Львова й відкинули деморалізовану Галицьку армію до річки Збруч.

Несподіваний контрнатуп українців, розпочатий 8 червня новим командуючим, генералом Олександром Грековим, означував собою заключний період війни. Неподалік від містечка Чортків галичани зібрали свої останні фізичні, матеріальні та духовні сили і пішли у наступ на впевнені й численні сили поляків. У ході цього наступу українські війська майже досягли Львова, однак змушені були припинити своє даліше просування — не стільки через підкріплення, які надійшли до поляків, скільки через брак у себе боеприпасів і амуніції. Маючи лише по 5—10 патронів на кожного солдата, при тому, що жодна країна не хотіла подати їм допомогу в спорядженні, війська Грекова змушені були відступити. Так закінчилася зоряна година Галицької армії. На початок липня поляки знову захопили більшість території Східної Галичини, і західноукраїнську армію було ще раз притиснуто до Збруча.

В цій катастрофічній ситуації цивільне керівництво (9 червня президента Петрушевича було одноставно призначено диктатором для того, щоб зробити уряд більш дієздатним) висловилося за те, щоб погодитися на власне інтернування в Румунії. Однак армія наполягала на продовженні боротьби за Українську державу шляхом переходу на територію Східної України і з'єднання з Петлюрою, який воював проти більшовиків. 16 липня 1919 р. Галицька армія і тисячі цивільних громадян Західної України, обстрілювані ззаду польською артилерією, перейшли через Збруч на територію Східної України. Воєнна боротьба за Східну Галичину, яка коштувала життя 15 000 українців і 10 000 поляків, закінчилася.

Дипломатична діяльність ЗУНР

Під час цього воєнного конфлікту і навіть після того, як він закінчився, уряд Західної України покладав надії на міжнародне визнання своєї справи. Його оптимізм ґрунтувався на тому, що переможні країни Антанти прийняли славнозвісні «чотири пункти» президента Вільсона, один з яких гарантував право всіх націй на самовизначення. Та коли політичні принципи Антанти вимагали підтримки лінії українців, то політичні інтереси її провідного члена — Франції — диктували необхідність підтримувати поляків. Намагаючись запобігти відродженню сильної Німеччини, французи сподівалися завадити цьому шляхом створення на східному кордоні Німеччини могутньої Польської держави. А коли б ця могутня Польща зажадала приєднати до себе Східну Галичину, Антанта б не заперечувала проти цього.

Хоч на Паризьку мирну конференцію, яка зібралася в січні 1919 р., щоб перекроїти політичну карту Європи, східні й західні українці надіслали об'єднану делегацію, останні, відстоюючи свої цілі, фактично діяли окремо. Вони добивалися визнання своєї держави та допомоги з боку Антанти у справі укладення угоди з поляками. Проте обидві українські делегації не знали на Паризькій конференції великого співчуття. Тільки Англія, яка сприймала плани Франції щодо Польщі без ентузіазму і, до того ж, була зацікавлена в галицькій нафті, протягом короткого часу підтримувала українців. Та коли її уряд, очолюваний Ллойд Джорджем, зазнав поразки на виборах, ця підтримка зникла. Тим часом поляки, які досягли блискучих успіхів у розвитку відносин із західними державами завдяки діяльності свого агресивно націоналістичного (і антиукраїнського) керівника Романа Дмовського, робили все можливе, щоб дискредитувати українців.

Поляки твердили, що українці надто відстали, щоб управляти собою, що їхня національність була німецькою «вігадкою» і що вони виявляють схильність до більшовизму. Оскільки європейці майже нічого не знали про Україну та українців, польська пропаганда мала успіх. Тому не було несподіванкою, що 25 червня 1919 р. рада послів Антанти визнала право Польщі на зайняття всієї Східної Галичини «з метою захисту цивільного населення від небезпечної загрози з боку більшовицьких банд»¹. Рада, однак, тоді ще не погодилася на входження Східної Галичини до складу Польщі. Вона дозволила полякам здійснювати тимчасовий контроль над цією територією за умови, що вони поважатимуть права їх мешканців і нададуть їм певну автономію. Остаточна доля Східної Галичини мала вирішуватися пізніше.

З точки зору історичної перспективи неможливість досягнення західними українцями своєї мети не викликала подиву. У Східній Галичині, де українці були найкраще організовані й найбільш національно свідомі, проблема полягала головним чином у кількісному аспекті: 3,5 млн. українців-галичан просто не могли встояти перед поляками, які мали семиразову чисельну перевагу і були більш розвинутими в політичному та соціально-економічному відношеннях. Розпочинаючи боротьбу, галичани розраховували на допомогу з двох джерел: Східна Україна мала надати їм військову та матеріальну підтримку, що звела б нанівець перевагу поляків; від Антанти ж, яка гучно проголосила свою прихильність до принципу самовизначення, принаймні можна було чекати визнання українських цілей.

Однак сталося так, що Захід віддав перевагу не власним принципам, а Польщі, а східні українці не змогли захистити навіть свою державу, не кажучи вже про те, щоб допомогти в цій справі галичанам. Як наслідок українці Галичини, чітко продемонструвавши здатність створити власну владу, не зуміли утвердити своєї державності з причин, які від них не залежали. Це не означає, що самі вони були безгрішними: мляве керівництво, відставання в розробці стратегічних планів і запізнілі контакти із Заходом, безперечно, ослабили їхні сили. Проте не викликає сумніву, що коли б не величезна кількісна перевага поляків, Західноукраїнська Народна Республіка зайняла б своє місце в низці інших нових національних держав Східної Європи.

Розв'язка

Відступ галичан на територію Східної України та їх з'єднання з військами Директорії були важливим моментом в історії українського національного руху. Вперше західні і східні українські націоналісти, які віками підкреслювали братерство своїх зв'язків, з'єдналися в масовому масштабі. Тепер, коли українська революція вступила у свій заключний

¹ Лозинський М. Галичина у рр. 1918—1920.— Відень, 1922.— С. 144.

період, вони дістали змогу перевірити, наскільки успішним буде їхнє співробітництво.

Незважаючи на всю небезпечність становища, в якому вони опинилися на маленькій смузі підконтрольної їм Подільської території, ще жевріла надія на те, що ці два уряди і ці дві армії, які перебували під сильним тиском, зіллються в одну дієздатну воєнну силу. У військовому відношенні ніколи до того українці не були сильнішими. Галицька армія налічувала близько 50 000 чол. Серед усіх українських, більшовицьких і білогвардійських армій, які воювали на Україні, це, можливо, була найбільш дисциплінована і боєздатна армія. Значно посилилася внаслідок нещодавньої реорганізації та переходу до її лав кількох високообдарованих командирів і 35-тисячна армія Директорії. Крім того, з нею координували свої дії близько 15 000 повстанців на чолі з такими отаманами, як Зелений і Ангел. Таким чином, армія українців налічувала близько 100 000 чол., що мали бойовий досвід. Це робило їх суперником, з яким мусили рахуватися. Приплив національно свідомих службовців з Галичини позитивно позначився й на роботі адміністративного апарату Директорії. Уперше на території, що знаходилася під її контролем, виникла деяка подоба порядку, закону і стабільності. Це підвищення рівня дієздатності Директорії в адміністративних справах, а також зростаюче розчарування селянства у більшовиках привело до того, що її спроби провести мобілізації на Правобережжі знаходили дедалі прихильніший відгук у населення. Однак брак зброї та провіанту примусив Петлюру відправити багатьох новобранців додому. В цей багатообіцяючий період боротьби, що її вели українці, потрібно було забезпечити дві умови для того, аби вони могли скористатися можливостями, які вимальовувалися перед ними, — встановити рівні робочі стосунки між двома урядами і переконати Антанту надати їм військове спорядження.

Однак швидко стало очевидним, що розбіжності між цими двома українськими урядами були сильнішими від можливостей покласти їм край. По-перше, відносини між петлюрівською Директорією і диктатурою Петрушевича були дуже двоїсті. Теоретично Директорія вважалася всеукраїнським урядом і тому претендувала на вищу владу; на практиці ж, однак, саме західноукраїнський уряд мав сильнішу армію, дієздатніший адміністративний апарат і тому не бажав приймати той політичний курс, з яким не погоджувався. По-друге, між двома урядами існували ідеологічні розходження. Директорія майже повністю складалася з представників лівих партій, тимчасом як західноукраїнський уряд користувався підтримкою ліберальних партій з яскраво вираженою консервативною орієнтацією. Тому східні українці звинувачували галичан у «реакційності», на що останні відповіли подібним «компліментом», назвавши перших «майже більшовиками». Відзначаючись високим рівнем організації і національної свідомості, галичани з презирством ставилися до організаційної аморфності, схильності до стихійних дій і суспільного радикалізму східних українців. Ті ж, у свою чергу, вважали галичан провінціалами, бюрократами, нездатними збагнути більш широкий контекст воєнних подій на Україні. Зрештою, стало очевидним, що великі культурні, психологічні й політичні розбіжності між західними і східними українцями, які визрівали протягом століть їх життя в дуже різних умовах, вийшли на передній план.

Ці розбіжності далися взнаки й під час об'єднаного наступу проти більшовиків, який розпочався у серпні 1919 р. Початок його був успішним, і, незважаючи на впертий опір, на кінець місяця українці захопили більшу частину Правобережжя. Проте головною причиною відступу більшовиків був наступ не українців, а білих. Із Сибіру Москві загрожували війська адмірала Олександра Колчака; на Балтиці генерал Микола Юденич готував наступ на Петроград; а найбільшу загрозу становив наступ з Дону армій Денікіна. Наприкінці

літа 1919 р. здавалося, що крах більшовицького режиму неминучий.

30 серпня галицькі частини зайняли Київ, незадовго до того залишений більшовиками, і Директорія вже приготувалася, щоб триумфально увійти в місто наступного дня. Однак пізніше, того ж таки 30 серпня, передові частини денікінської армії також увійшли до міста і зіткнулися там з галичанами. Не знаючи, як реагувати на появу білогвардійців (західноукраїнський уряд часто заявляв про те, що в нього немає непорозумінь з Денікіним), галичани відступили. Це спричинилося до великого невдоволення Петлюри і східних українців, які горіли бажанням взяти Київ з політичних і символічних міркувань. Через кілька днів, коли Петлюра, нарешті, переконав галичан вступити в бій з білогвардійцями, захоплювати місто ще раз було вже надто пізно, і українські армії, звинувачуючи одна одну, відійшли в західному напрямку, будучи втягнутими у небажаний воєнний конфлікт з білими. Фактично це означало кінець боротьби за українську державність. Те, що сталося потім, являло собою запаморочливий і трагічний епілог.

Білі

Очоловані реакційними генералами, які ставили своєю метою відновлення старого суспільного ладу і «єдиної, неділимої Росії», білогвардійці ставилися до «авантюриста-соціаліста» Петлюри та східноукраїнських «зрадників — сепаратистів» з таким самим презирством, як і до більшовиків. (Вони, однак, не мали нічого проти галичан, яких вважали за іноземців). Позицію білих в українському питанні відверто висловив Василь Шульгін — їхній провідний пропагандист, коли денікінці захопили Київ: «Південно-західний район (Шульгін відмовився вживати навіть саму назву «Україна») російський, російський, російський... Ми не віддамо його ні українським зрадникам, ні єврейським катам» (натяк на те, що у більшовицькій ЧК, або таємній поліції, працювало багато євреїв)².

Оскільки подібні настрої переважали серед білих, не дивно, що надто самовпевнений Денікін відмовився навіть розглядати пропозиції Петлюри про спільну боротьбу проти більшовиків. Це було однією з найгрубіших його помилок, внаслідок якої Денікін втратив можливість заручитися підтримкою великої української армії. А наказавши своїм військам розгорнути наступ проти українців, він створив ситуацію, що тільки лила воду на млин більшовиків. Така самовбивча негнучкість, яка ще яскравіше виявилася в реакційній соціаліній політиці білогвардійців, значною мірою сприяла поразці Денікіна восени 1919 р. Ще один засіб, за допомогою якого білогвардійці підірвали сили Директорії, полягав у тому, що вони переконали своїх покровителів з Антанти відхилити просьбу українців про визнання їхньої держави на Паризькій мирній конференції і, що було ще важливішим, відмовити їм у будь-якій матеріальній підтримці.

На осінь 1919 р. на Україні склалася справді трагічна ситуація. Білі атакували українців з одного боку, більшовики збиралися завдати по них удару — з другого, а в самому їхньому тилу перебували агресивні поляки та вороже настроєні румуни. Цей «периметр смерті», невпинно звужуючись, став нестерпним, коли в жовтні у виснаженій, позбавленій припасів і даху над головою українській армії, що страждала від недоїдання, поширилася епідемія тифу. За кілька тижнів переважна її більшість являла собою мертвих, конаючих і хворих людей. Саме тоді колись славна Галицька армія розвалилася. На кінець жовтня у неї під багнетом налічувалося тільки 4000 боездатних солдатів. У Петлюри їх залишилося тільки 200. Ті, хто вижив, рятувалися, як могли.

² Kenez P. Civil War in South Russia. 1917—1920.— Berkeley, 1977.— P. 173.

6 листопада 1919 р. командуючий Галицькою армією генерал Мирон Тарнавський віддав підпорядкованих йому людей у розпорядження білогвардійського командування з умовою, що вони не будуть воювати проти інших українців і що їм буде надана можливість опра-витись. Тим часом Петрушевич і його колеги поїхали до Відня, де утворили уряд у вигнанні. З свого боку, Петлюра та уряд Директорії шукали порятунку в Польщі, а його війська реорганізували себе в партизанські частини, які діяли у більшовиків. Таким чином, у фінальній частині гнітючої драми рештки двох українських урядів і двох армій опинилися в таборах своїх колишніх ворогів.

Союз Петлюри з Польщею

Поразка українців у боротьбі за незалежність, що затягнулася, мала, однак, своє продовження. 21 квітня 1920 р. Петлюра, відмовився від своїх претензій на Східну Галичину (крок, який викликав велике обурення в українців Галичини), уклав з поляками угоду про спільний наступ проти більшовиків на Україні. Мотивом, що спонукав поляків укласти цю несподівану угоду, було їхнє бажання створити між Польщею і Росією Східноукраїнську буферну державу. Вони сподівалися, що, як тільки створена заново армія Петлюри з'явиться на Україні, його наступ буде підтримано антибільшовицьки настроєним земельним селянством. Як і раніше, спочатку справи пішли добре, і до 6 травня об'єднані армії, які налічували 65 000 поляків і 15 000 українців, захопили Київ.

Однак розрахунок на велику підтримку петлюрівців селянством не виправдався. Очевидно, особиста популярність Петлюри не була такою сильною, щоб переважити традиційно негативне ставлення багатьох селян до його польських «поміщицьких» союзників. На початку червня більшовики почали контрнаступ, який урешті-решт привів до радянсько-польських мирних переговорів і до розриву польсько-петлюрівського союзу. Східноукраїнська армія, сили якої зросли до 35 000 чол., одна продовжувала боротьбу з більшовиками аж до 20 листопада 1920 р., коли її примусили залишити невелику смугу території на Волині й погодитися на інтернування у Польщі. За винятком кількох невдалих партизанських операцій, які відбулися на території Радянської України наступного року, війна за незалежність України остаточно закінчилася.

Перемога більшовиків

Зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки на Україні, більшовики піддали переоцінці свою попередню політику. Керовані Юрієм Лапчинським українці у складі партії різко критично ставилися до схильності своїх колег ігнорувати місцеві українські особливості. Вони твердили, що «Україна не може приймати готовими ті форми життя, які склалися в Росії під час півторарічного існування Радянської держави»³. Не тільки рядові більшовики, а й партійні керівники, скріпивши серце, погодилися з тим, що вони самі значною мірою відштовхнули від себе селянство реквізиціями зерна та значно недооцінили силу націоналізму під час своїх попередніх кампаній на Україні. Ленін також відігравав помітну роль у цій самокритиці, твердячи, що «ігнорувати значення національного питання на Україні, — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), — значить робити глибоку і небезпечну помилку... Ми повинні ...особливо енергійно боротися проти залиш-

³ Bogys G. The Sovietization of Ukraine, 1917—1923. — Edmonton, 1980. — P. 249—250.

ків (іноді несвідомих) великоруського імперіалізму і шовінізму у «російських» комуністів...»⁴.

Ленін, однак, радив не піддаватися на вимоги українців про незалежність (ні на вимогу незалежної державності, якої хотіли націоналісти, ні на вимогу організаційної незалежності, якої бажало багатьох українських більшовиків), а додати Радянській владі в цій країні більш українського «кольору». З цієї причини утворення 22 грудня 1919 р. третього Радянського уряду України супроводжувалося патріотичною риторикою про те, що «вільна і незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову постане з мертвих»⁵. В іншому маніфесті проголошувалося, що однією з головних цілей Комуністичної партії України є «захист незалежності й цілісності Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁶. Кілька більшовиків-українців отримали високі (але не головні) посади в уряді. Партійним функціонерам було направлено інструкції вживати українську мову, де тільки можливо, і виявляти повагу до української культури.

Щоб заспокоїти українське селянство, більшовики припинили колективізацію земельних володінь — політику, яка на Україні зустріла набагато сильніший опір, ніж у Росії. Хоч експропріація зерна й продовжувалася, більшовики тепер твердили, що воно збирається не для Росії, а для Української Радянської армії. Більшовики почали більше уваги, ніж раніше, приділяти тактиці, що вела до посилення розбрату між багатим, середнім і бідним селянством. Розуміючи, що всі спроби повернути на свій бік близько 500 000 куркулів приречені на провал, вони сконцентрували зусилля на завоюванні середніх селян, яких всіляко запевняли, що їхні земельні ділянки будуть збережені за ними. Партія також розширила масштаби своєї старої політики, яка полягала у створенні комітетів бідніших селян (комнезамів) з метою нейтралізації впливу куркулів на селі.

Незважаючи на все це, саме військова сила Радянської Росії забезпечила, як і раніше, остаточну перемогу більшовицької влади на Україні. На осінь 1919 р. в Червоній Армії перебувало 1,5 млн. чол.; навесні 1920 р. вона налічувала близько 3,5 млн. солдатів, що діяли під командою близько 50 000 колишніх царських офіцерів, яких більшовики силою примусили служити. Таким чином, коли на початку грудня 1919 р. більшовики у повній силі повернулися на Україну, їхня перемога над своїми противниками була практично забезпечена. Проте навіть тоді, коли останні українські та білогвардійські армії були вигнані з України в листопаді 1920 р., контроль більшовиків над українським селом був далеко не надійним. Велика кількість селян, особливо куркулів, залишалася вельми ворожою щодо комунізму і продовжувала вперту, але стихійну партизанську боротьбу проти більшовиків.

Антибільшовицькі повстанці, які утворили понад 100 великих загонів, налічували близько 40 000 чол. На півдні славнозвісний Махно, користуючись широкою підтримкою, протримався аж до серпня 1921 р. В Київській губернії деякі петлюрівські отамани, як, наприклад, Юрій Тютюнник, вели за собою великі, добре озброєні загоны, де налічувалося 1000—2000 чол., підтримували регулярні зв'язки з українським урядом у вигнанні, який перебував у Польщі. Тільки кинувши в бій понад 50 000 чол., переважно чекістів, більшовикам вдалося наприкінці 1921 р. зламати хребет повстанського руху. І лише тоді вони дістали право сказати, що не тільки завоювали Україну, а й повністю оволоділи нею.

⁴ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 18.

⁵ Bogys G. Op. cit.— P. 256.

⁶ Ibid.— P. 257.

* * *

Постає питання: чому ж сталося так, що в той час, коли зазнали краху імперії і майже всі народи Східної Європи, серед них і такі невеликі, підлеглі царизмові нації, як фінни, естонці, литовці й латиші, завоювали незалежність, 30 мільйонів українців не отримали її? Це питання здається ще доречнішим тому, що українці, мабуть, боролися за свою незалежність довше і поклали на олтар цієї боротьби більше людських життів, ніж будь-яка інша східноєвропейська нація.

Розглядаючи ті загальні причини, що зумовили поразку українців, необхідно бачити різницю між внутрішніми й зовнішніми факторами, а також між ситуаціями, в яких опинилися західні та східні українці. Щодо внутрішніх факторів, то тут основне для українців, насамперед східних, полягало в тому (коли ще раз назвати вирішальний фактор), що вони змушені були розпочати процес побудови своєї держави ще до того, як завершився процес складання їхньої нації. Затримка й пасивність процесу створення власної держави зумовлювалися тим, що царизм придішував соціальну базу цього будівництва, яка, до того ж, була слабкою. З усіх соціальних верств і класів на Україні найпомітнішу роль у національному русі і в боротьбі за утворення держави відігравала інтелігенція. Проте вона становила тільки 2—3% населення, і лише невелика її частина була втягнута в боротьбу за українську справу. Багато цих інтелігентів інтегрувалося в культуру російську так само сильно, як і українську, і для них було психологічно важко різко обірвати свої зв'язки з Росією. Цим пояснюються їхні хитання в питанні про незалежність та підтримка ними автономії і федералізму. Зрештою, навіть у період революції та громадянської війни багато представників української інтелігенції не мали чіткого уявлення про те, яка мета була важливішою: соціальні перетворення чи національне визволення. В результаті на Східній Україні революція надала ідеалістично настроєним, патріотично мислячим, але недосвідченим інтелігентам відповідні пости в керівництві і примусила їх діяти ще до того, як ці люди самі для себе з'ясували, чого вони хочуть і якими шляхами цього можна досягти.

Діставши право на керівництво боротьбою за незалежність українська інтелігенція розраховувала на підтримку селянства. Однак це велике джерело сил, які мали потенційну можливість надати їй підтримку, не виправдало покладених на нього сподівань. Неосвічений, патріархальний і політично незрілий селянин знав, проти кого він, але не знав, за кого. Він розумів, що є трудівником, якого експлуатують. Цим пояснюється швидке сприйняття ним більшовицької пропаганди. Проте йому було важко збагнути складну ідею національної державності; і лише наприкінці громадянської війни багато представників тієї частини селянства, яка мала вищий рівень освіти, почали явно підтримувати національне самоврядування. Однак на той час найбільш слушні можливості для досягнення незалежності уже відійшли в минуле.

Навіть тоді, коли селянство виявляло бажання підтримати справу незалежності, надання цій підтримці певних організаційних форм виявилось надзвичайно складним завданням. На відміну від невеликих, але компактних груп робітників, сконцентрованих у кількох найбільших містах, і тому доступних для більшовиків, селянство було розкидане по тисячах сіл. Переконати їх у необхідності співробітництва виявилось такою проблемою, яку недосвідчена інтелігенція не могла розв'язати. Якщо підтримка українських націоналістів у середовищі інтелігенції та селянства була проблематичною, то брак підтримки їх у містах (це стосується й Галичини) мав вирішальне значення. Не маючи змоги розраховувати на робітників, міська буржуазія, управління, офіцери, технічний персонал, українські армії нашоувалися на

великі труднощі у справі утримання за собою міст, які були центрами зв'язку, транспорту й управління. Таким чином, соціальна слабкість українського руху в 1917—1920 рр. стала у стратегічному плані його вузьким місцем, що мало значний вплив на результати боротьби.

Внутрішня слабкість українського націоналізму була очевидною, проте вирішальну роль у його поразці все ж відіграли зовнішні фактори. У випадку з українцями-галичанами, чий національний рух був таким же сильним, як і національні рухи в інших східноєвропейських країнах, які добилися незалежності, зрозуміло, що не внутрішня слабкість, а величезна сила поляків стала головною причиною його розгрому. У випадку із Східною Україною висновок аналогічний: саме більшовицька Росія, а не слабосилі українські більшовики, не дала українцям змоги добитися незалежності. Наприкінці 1920 р. командуючий Червоною Армією Лев Троцький відверто заявив, що «Радянська влада трималася на Україні до сьогоднішнього дня (і трималася не досить добре) головним чином завдяки московській владі, великоруським комуністам і російській Червоній Армії»⁷.

Успіхи партії Леніна стали не тільки результатом того, що в неї було блискуче керівництво і міцна організація, а й того, що вона мала у своєму розпорядженні великі фінансові, адміністративні, промислові і людські ресурси Росії. Більшовики могли також розраховувати на підтримку російських та зрусифікованих робітників у містах України, що давало їм можливість мобілізувати своїх прибічників тоді і там, коли і де це було найбільш потрібно. А східні українці мали й ще одного сильного ворога — білих. Щоб завдати поразки таким ворогам, потрібно було мати більше сил, ніж їх мали найбільш зрілі національні рухи.

Зштовхнувшись з надзвичайно сильними ворогами, і східні, і західні українці не змогли одержати визнання й допомоги з боку переможних держав Антанти. Серед причин, які зумовили той факт, що Антанта, яка виявляла досить велику активність у поданні військової та дипломатичної підтримки білогвардійцям і численним новим державам у Східній Європі, відвернулася від українців, виділимо такі: ігнорування нею реальних умов, що мали місце на Україні; енергійна і ефективна антиукраїнська пропаганда поляків та білих; співробітництво Центральної Ради і Гетьманату з німцями і ліва («більшовицька») тенденція Директорії. Нарешті, надзвичайно хаотичні умови, які панували на Україні в 1917—1921 рр., значною мірою заважали запровадженню національного самоврядування.

Разом з тим українці вийшли з громадянської війни, маючи не лише втрати, а й здобутки. Національна свідомість, яка була монополією частини інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства.

З одного боку, селянство, яке продемонструвало свої можливості скидати уряди і вести боротьбу за свої інтереси, набуло впевненості та відчуття власної гідності. Водночас у нього з'явилося бажання забезпечити більшу повагу до своєї мови й культури. З другого боку, виникнення українських урядів навчило селян відчувати себе українцями. В результаті лише за чотири роки процес утворення української нації зробив величезний крок уперед. З цієї точки зору глибокі соціальні потрясіння 1917—1921 рр. набули характеру не лише соціально-економічної, а й національної революції.

В той час, як боротьба за національне самовизначення була відмітною рисою української революції, соціальні та економічні перетворення на українській землі споріднювали її з революцією всеросійською. На Україні, як і на інших територіях колишньої імперії, старий лад відійшов у минуле, і селяни розподілили між собою велику

⁷ Цит. за: Bogus G. Op. cit.— P. 295.

частину конфіскованих земель. Таким чином, хоч мрії про незалежність не здійснилися, багато українців мали підстави вірити, що з періоду соціальних потрясінь вони вийшли не з порожніми руками. Все залежало від того, чи дозволить Радянський уряд українцям поглибити й розширити революційні здобутки.

Переклад з англійської В. С. ГОРАКА

(Далі буде)

Во второй части главы 19-й работы О. Субтельного речь идет об истории провозглашения в ноябре 1918 г. Западноукраинской Народной Республики и ее объединении в январе 1919 г. с УНР; дипломатической деятельности правительства ЗУНР, которое добивалось международного признания, в частности на Парижской мирной конференции; перипетиях польско-украинской войны и переходе после поражения в ней Украинской Галицкой армии на территорию Восточной Украины. Характеризуется также позиция представителей белогвардейского лагеря в украинском вопросе, изменения в подходах большевиков к своей политике на Украине и рассказывается об их окончательной победе.